CULTUURHISTORISCHE INVENTARISATIE NOORD-BRABANT

M.I.P.

's-Gravenmoer

Provincie
Noord-Brabant

colofon

De Cultuurhistorische Inventarisatie Noord-Brabant/ Monumenten Inventarisatie Project wordt verricht door dhr. drs. A. van Leeuwen (projectleiding), dhr. drs. J. Michels, dhr. H. Ruiter arch. h.b.o., mevr. drs. M. Vaessen, mevr. drs. W. Wessel.
Secretariaat: mevr. H. van Wanrooij-de Cort,
Provinciehuis, Brabantlaan 1, Postbus 90151, 5200 MC 's-Hertogenbosch. Tel. 073-812168.

De rapporten zijn te bestellen bij de afdeling Voorlichting van de Provincie Noord-Brabant, Brabantlaan 1, 5216 VR 's-Hertogenbosch.
Tel.: 073-812511.

INHOUD

Woord vooraf 3

Werkwijze en criteria 5

1. Situering der gemeente 10

2. Bodemgesteldheid 11

3. Grondgebruik 11

4. Infrastructuur 11

5. Ontwikkeling van de nederzettingen 13

6. Stedebouwkundige typologie 14

7. Karakterisering der objecten, bouwvormen en typen 15

8. Objectgegevens 21

9. Literatuur 45

Kaart (bijlage) -

WOORD VOORAF

Dit rapport over 's-Gravenmoer maakt deel uit van de serie Cultuurhistorische Inventarisatie Noord-Brabant/Monumenten Inventarisatie Project. Het geeft per gemeente een overzicht van de waardevolle nederzettingen, gebouwen en groenelementen tot ca. 1940 in de steden en dorpen van de provincie.
De snelle en vaak ingrijpende veranderingen in het Brabantse cultuurlandschap hebben de totstandkoming van een dergelijk overzicht urgent gemaakt. Ondanks vervlakking en schaalvergroting bezit elke gemeente een eigen karakter in de stedebouwkundige structuur, de bebouwing van kern en buitengebied. We doelen daarbij zeker niet alleen op erkende monumentale gebouwen, maar evenzeer op boerderijen, woonhuizen, fabrieksgebouwen, bruggen en sluizen, wegkruisen of een ijzeren sierhek en dorpslinde.

Na het monumentenjaar 1975 heeft het provinciebestuur besloten om de cultuurhistorische waardevolle bebouwing van de provincie vast te laten leggen. Hiervoor is in 1976 de "Inventarisatiecommissie Brabantse Monumenten" ingesteld.
In september 1979 is een drietal inventarisatoren aangesteld om een werkmodel te ontwikkelen en veldwerk en rapportage te verrichten.
Dit model is tot eind 1988 gehanteerd in 69 gemeenten. Najaar 1988 is ook in Noord-Brabant het door de minister van WVC geëntameerde Monumenten Inventarisatie Project van start gegaan. Binnen dit project wordt vastgelegd hetgeen in Nederland tussen ca. 1850 en 1940 aan bouwkunst en stedebouw is gerealiseerd.

Het MIP beoogt:
- het verkrijgen van een eerste landelijk overzicht van de zgn. "jongere bouwkunst en stedebouw' (ca. 1850 - 1940)
- het bevorderen van kennis en waardering voor historische stads- en dorpsgezichten en voor monumenten van geschiedenis en kunst uit de periode 1850 - 1940
- het formuleren van uitgangspunten ten behoeve van publikaties en wetenschappelijk onderzoek op architectuurhistorisch, bouwhistorisch, stedebouwkundig, historisch-geografisch of industrieel-archeologisch gebied
- het verkrijgen van bouwstenen als een eerste aanzet tot nieuw te ontwikkelen beleid van Rijk, provincies en gemeenten ten aanzien van de ruimtelijke ordening, stadsontwikkeling en monumentenzorg, alsmede van een basis voor planologisch-stedebouwkundige afwegingen
- het verzamelen van informatie die voor Rijk, provincies en gemeenten als basis kan dienen bij het selecteren en registreren van objecten, ensembles, structuren en dorps- en stadsgezichten.

In Brabant zullen daarnaast ook nog objecten en structuren van vòòr 1850 vastgelegd worden als uitvloeisel van de in 1979 begonnen Cultuurhistorische Inventarisatie.
Onderzoek en veldwerk voor dit rapport vonden plaats in augustus 1991 door dhr. H. Ruiter arch. hbo.

's-Hertogenbosch, augustus 1992.

WERKWIJZE EN CRITERIA

In Brabant is het MIP officieel van start gegaan op 1 oktober 1988. De inventarisatie wordt hierbij gebiedsgewijs aangepakt. Daartoe is de provincie in acht werkgebieden verdeeld, op basis van de historische en bestuurlijke ontwikkelingen in de periode 1850 - 1940.
Deze gebieden zijn:
1. Brabants Kleigebied
2. Zuidwest Brabant
3. Regio Tilburg
4. Regio 's-Hertogenbosch
5. Kempen
6. Regio Eindhoven
7. Maaskant
8. Brabantse Peel

Bij de inventarisatie wordt - binnen een zo breed mogelijke context - gewerkt van groot naar klein.
Eerst wordt van elk gebied een schets gegeven van de algemene karakteristieken. Op basis hiervan wordt voorts - gemeentegewijs - ingegaan op de stedebouwkundige aspecten van een stad of dorp. Tegen deze achtergrond worden ten slotte de objecten in de verschillende gemeenten beschreven.
De door het rijk voorgestelde werkwijze sluit goed aan bij onze sinds 1979 gevolgde werkwijze. Onbewust vooruitlopend op het MIP heeft de provincie vanaf het begin naast de oudere bouwkunst (ca. 10% van de monumenten in Brabant) ook steeds de jongere bouwkunst (ca. 90% van de monumenten) in haar werkwijze betrokken. Dit uitgangspunt zal binnen het MIP gehandhaafd blijven, met dien verstande dat de gegevens van de oudere bouwkunst buiten het MIP-kader vallen en dus niet aan het rijk geleverd zullen worden. Zij zullen wel voorkomen in de rapporten van de gemeenten die gewoon zullen blijven verschijnen. Tevens zullen nu ook de grote gemeenten (Tilburg, Breda, Bergen op Zoom, Eindhoven, Roosendaal, Helmond en 's-Hertogenbosch) beschreven worden.
In de geautomatiseerde MIP-bestanden welke uiteindelijk aan het Rijk geleverd gaan worden, zal ook het bestaande materiaal van jongere bouwkunst van de 69 reeds geïnventariseerde gemeenten worden opgenomen.
Deelname aan het MIP verleent de provinciale inventarisatie een belangrijke toegevoegde waarde. Zonder extra provinciale investering wordt het inventarisatiebestand geautomatiseerd en in overeenstemming gebracht met een landelijke opzet.
Voor verdere details verwijzen wij naar de Handleiding Inventarisatie jongere bouwkunst en stedebouw (1850-1940), Zeist- 's-Gravenhage 1987.

Criteria

Uit de vele objecten die voor inventarisatie in aanmerking komen moet uiteraard een keus worden gedaan. Dat gebeurt aan de hand van een aantal criteria, die groepsgewijs worden omschreven.
Bij deze criteria wordt het bindend element in veel gevallen gevormd door de "historische karakteristiek" van de nederzetting. Wat wordt daaronder verstaan?

*Een nederzetting is, in de hier gebruikte terminologie, een geheel van bebouw*ing, percelen, wegen en waterlopen, dat in de loop der tijd een meer of minder samenhangende vorm heeft opgeleverd. Het eigen karakter van een nederzetting is het produkt van een - al dan niet geleidelijke - historische ontwikkeling, die in vele gevallen tot op de dag van vandaag valt af te lezen, zowel aan het ruimtelijk patroon als aan de bebouwing zelf. Dat geldt in beginsel net zo goed voor een oud akkerdorp, als voor een moderne nieuwbouwwijk. Op zeker moment leidt een reeks van ontwikkelingen tot een situatie, waar de nederzetting voor ons gevoel een uitgesproken eigen vormidentiteit bereikt. Dát moment bepaalt de "historische karakteristiek" van de nederzetting, die dus als het ware de optel- en aftreksom is van een reeks structuurbepalende en structuurverstorende ingrepen.

De invloed van dat moment kan zich, meer of minder nadrukkelijk zichtbaar, vaak uitstrekken tot het moment van nu. Zo is voor de landelijke nederzettingen tussen Oirschot en Best de situatie rond het midden van de vorige eeuw nog steeds beeldbepalend. Vandaar dat het moment van de historische karakteristiek ook omstreeks dat tijdstip is gekozen. Zowel de middeleeuwse aanleg, als de wijzigingen van na 1850 zijn daarbij als wezenlijke bestanddelen aan te merken. Een heel ander voorbeeld is de oude vestinggordel van Bergen op Zoom. Daar is een essentieel element in de historische karakteristiek, zoals die rond 1800 bestond, thans niet meer afleesbaar. In die tijd werd de stad sterk gedomineerd door haar uitgebreide vestingswerken. Sinds die echter aan het eind van de vorige eeuw zijn ontmanteld, wordt het huidige beeld bepaald door een parken-, straten- en bebouwingsgordel, die rond 1920 zijn uiteindelijke vorm kreeg. Daarmee is de historische karakteristiek van ca. 1800 nu dus niet meer relevant voor dit deel van de stad. Die van rond 1920 echter des te meer.

Tegen de achtergrond van deze historische karakteristiek worden alle objecten afzonderlijk getoetst aan de volgende criteria:

* Architectonische en kunsthistorische criteria

- het object is een goed voorbeeld van een bepaalde stijl of bouwtrant, of van het werk van een bekend architect, stedebouwkundige of kunstenaar
- het object is gaaf qua stijl en detaillering
- het object vertegenwoordigt een unieke (bouw) techniek, (bouw)- type of is typerend voor de ontwikkeling van de industriële techniek
- het object heeft esthetische waarde op grond van de vorm en detaillering van exterieur en/of interieur.

* Planologische, landschappelijke en stedebouwkundige criteria

- het object vormt samen met bijgebouwen, kleine artefacten, erfbeplanting of tuinaanleg een karakteristiek geheel
- het object maakt deel uit van een groter historisch geheel of complex
- het object sluit, met name in historisch en geomorfologisch opzicht, aan bij het landschap
- het object maakt deel uit van een gebied met een grote continuïteit, waardoor het historisch patroon van verkaveling, wegen en waterlopen goed geconserveerd is gebleven
- het object vormt een onderdeel van een historische stedebouwkundige structuur of een historisch nederzettingstype
- het object is karakteristiek voor stad, dorp of streek.

* Sociaal- en cultuurhistorische criteria

- aan het object zijn historische herinneringen verbonden in de ruimste zin van het woord
- het object vertegenwoordigt een aspect van de sociale of economische geschiedenis
- het object is representatief voor een bepaalde fase in de ontwikkeling van dorp, stad of streek.

Afhankelijk van de situatie en de aard van het object, is het ene criterium bij de selectie meer bepalend dan het andere.
Zo kan men zich voorstellen dat bij een eenvoudig voorbeeld van landelijke bouwkunst criteria als type, bouwtechniek, samenhang met de directe of wijdere omgeving, historische verkaveling en patroon van wegen en waterlopen, meer gewicht in de schaal werpen, dan bij een kerkgebouw. Daar zullen eerder stijl, gaafheid van details, esthetische kwaliteiten en geschiedkundige aanknopingspunten de doorslag geven. Bij monumenten van jongere datum zijn op hun beurt bouwtype, techniek, vormgeving, architect en sociaal-historische betekenis weer het meest van belang.

De samenhang met de omgeving heeft bij de beoordeling een grote - zo niet dominerende - rol gespeeld. Objecten als daglonershuizen, weverswoningen, smidsen e.d., ontlenen vooral daaraan hun bijzondere waarde. Een op zich interessant object, dat als laatste getuige de herinnering oproept aan een overigens verder geheel verstoorde situatie, scoort doorgaans minder hoog, dan een object dat deel uitmaakt van een karakteristieke, betrekkelijk

ongerept gebleven omgeving. Daarentegen zal een in detail aangetaste reeks gebouwen, die een onderdeel vormt van een qua maat en schaal nog goed bewaarde en interessante structuur, op grond daarvan in deze inventarisatie juist worden meegenomen.
Tenslotte heeft, zoals men begrijpen zal, ook de zeldzaamheidswaarde van een object of nederzettingstype bij de afwegingen meegespeeld.

Samenstelling rapport

In dit rapport wordt een beeld gegeven van de cultuurhistorisch waardevolle structuren en objecten van oudere en jongere bouwkunst binnen de gemeente. Hierbij is de samenhang tussen de objecten en het landschap of de nederzetting van groot belang.

Door het raadplegen van de historisch-geografische beschrijving van het inventarisatiegebied (afzonderlijk verkrijgbaar) en het naslaan van specifieke plaatsgebonden literatuur ontstaat een beeld van de ontwikkelingen tot ca. 1950. De topografische kaarten van ca. 1850, 1900 en heden op de schalen 1 : 50.000 en 1 : 25.000 zijn eveneens van belang, omdat door vergelijking een indruk ontstaat van occupatiepatronen en ontwikkelingen tot op heden. In het veld wordt dit beeld aangevuld met eigen waarneming.
Vervolgens worden per kern en in het buitengebied de objecten die aan de eerder genoemde criteria voldoen geregistreerd.

Elk rapport omvat de volgende onderdelen. Na Woord Vooraf en Werkwijze en Criteria worden de ligging van de gemeente (hoofdstuk 1), de bodemgesteldheid (2) en het grondgebruik (3) behandeld. Dan volgt een overzicht van de veranderingen in infrastructuur, wegen, waterlopen etc. (4). Vervolgens worden de nederzettingen behandeld (5). In de hoofdstukken 6 - 8 worden de onderzoeksresultaten beschreven. Voor de grotere gemeenten met planmatige ontwikkelingen tussen 1850-1940 wordt een stedebouwkundige typologie gegeven met een kaart van gebieden van bijzondere stedebouwkundige waarde. Bij de meeste kleinere gemeenten blijft dit onderdeel achterwege. Hier hebben in het algemeen immers in de periode 1850-1940 geen samenhangende stedebouwkundige ontwikkelingen plaatsgehad. Wel worden in sommige gemeenten waardevolle bebouwingsgroepen van vòòr de periode 1850-1940 apart aangegeven.
Dan volgt een karakterisering der objecten, bouwvormen en typen (boerderijen, woonhuizen, openbare gebouwen etc.). Dit alles wordt afgesloten met de objectgegevens, geordend naar adres en huisnummer (even, oneven). Per object worden de oorspronkelijke en huidige functie, architect, bouwdata, bouwstijl en een beschrijving der gevels, ramen, deuren, daken, bijzondere constructies en in een enkel geval interieurgegevens (meestal wordt alleen het exterieur geregistreerd) weergegeven. Dan volgen bijgebouwen, artefacten (stoepen, stootstenen, hekken etc.) en groenelementen. Ook wordt aangegeven een motivering voor opname en of het object beschermd is.
Tenslotte volgt de literatuur.

Bijgevoegd worden kaarten 1 : 10.000 en indien nodig deelkaarten van de stedebouwkundige typologie en de dichtbebouwde kernen. Op de kaart 1 : 10.000 worden aangegeven:

- geïnventariseerde objecten met cultuurhistorische betekenis (zwarte stip) - beschermde monumenten (zwarte stip met cirkel)
- straatnaam en huisnummers
- gemeentegrenzen
- dijken, waterlopen en steilranden
- oude wegenpatronen en oude akkerbodems met een humusdikte van minimaal 50 cm. (globaal aangegeven).

Beschermde stads- en dorpsgezichten, alsook landgoederen worden eveneens aangegeven.

1. Situering der gemeente

1.1 Ligging

De gemeente 's Gravenmoer ligt in het midden van Noord-Brabant, in de MIP-regio Tilburg. Zij bestaat in hoofdzaak uit twee parallel gelegen wijken. Dit zijn De Straat, nu de huidige Hoofdstraat en de Vaart met de Vaartweg. Hiertussen ligt de verbindingsweg de Molendijk en Julianalaan. In het midden tussen deze straten lag oorspronkelijk de haven.
's Gravenmoer grenst in het noorden en noordoosten aan de gemeenten Raamsdonk en Waspik en in het zuiden aan Dongen. In het westen grenst het aan Oosterhout.
De grenzen hebben deels een kunstmatig, deels een natuurlijk verloop. In het westen volgt de gemeentegrens de rivier de Donge, in het noorden en oosten poldersloten en in het zuiden het oude dijktracé van de Hoge Dijk.
De grenzen omvatten op 1.1.1990 534 hectare. Op 1-1-1990 zijn er 2147 inwoners.

1.2. Ontwikkeling

Voor het jaar 800 was hier bewoning in het geheel niet mogelijk, omdat het gebied bestond uit een groot moerasgebied, liggende zuidelijk van de Grote- of Zuidhollandse Waard. Het behoorde toe aan de Graaf van Holland en de Hertog van Brabant.
In 1293 gaf Graaf Floris V 15 hoeven in de wildernis uit ter ontginning, aan Steven van Waalwijk. Deze uitgifte wordt ook wel genoemd Stevens-ambacht. Het vormde het zuidelijke deel van de huidige gemeente.
Voor 1324 kregen Gerrit Noten en Pieter Wert gronden van de graaf van Holland ter ontginning. Deze gronden worden in 1331 genoemd: "den Moer op Ulendonc".
In 1335 wordt aan de graaf van Holland verzocht een turfvaart te mogen graven, van Dongen over 's Gravenmoer naar Geertruidenberg. Rond 1560 wordt er een nieuwe vaart gegraven door het noordelijk deel van de gemeente, die uitloopt in de 's Gravenmoerse Vaart.
De turfwinning is lang het belangrijkste middel van bestaan geweest. Zelfs tot in het midden van de 19e eeuw werd hier nog veen gestoken. Inmiddels was hooi een belangrijk export produkt geworden. In de 18e-19e eeuw wordt ook de leerbewerking en handel in rijshout van belang. Kantwerk behoorde tot de huisnijverheid. Er stond zelfs een kantwerkschool in het dorp. Ook op bescheiden schaal wordt aan landbouw gedaan. Maar ook de scheepvaart werd een belangrijk middel van bestaan. Er was zelfs een scheepswerf. Thans is de gemeente overwegend agrarisch: tussen de laatste wereldoorlogen ontwikkelde zich de land- en tuinbouw tot het belangrijkste middel van bestaan.
Voor 1814 behoorde de gemeente samen met andere Zuidhollandse dorpen in de Langstraat tot de provincie Zuid-Holland.
Gezamenlijke belangen leidden toen tot een samenwerkingsverband tussen Raamsdonk, Waspik, Capelle, Besoyen, Sprang en 's Gravenmoer. Naar buiten toe traden zij als eenheid op. Afgevaardigden hielden één maal per jaar een vergadering.
Sinds 1966 maakt de gemeente deel uit van het Stadsgewest Tilburg, thans Samenwerkingsverband Midden-Brabant.

De bevolking nam toe van 850 personen in 1850 tot 2147 in 1990. De gemeentegrens is gelijk aan de begrenzing van 1865 en aan de schepenbankgrens van vóór 1795.

2. Bodemgesteldheid

2.1 Grondsoorten

De gronden binnen de gemeente liggen op een overgang van het dekzandgebied van Midden-Brabant en het zeekleigebied langs de rivierstromen van de Oude- en Bergse Maas. Het gebied is na de laatste ijstijd onderhevig geweest aan getijdewerking en invloed van de rivieren.
Hierdoor ontstond een menging van klei-, zand- en veenachtige gronden. De bodem bestaat uit humusarm tot sterk humeus zand, klei en veen. In het westen loopt het (oer)dal van de Donge waar zich moeras en veen hebben kunnen ontwikkelen. In de lagere delen werd eerst zand en klei afgezet, waarna er veengroei optrad.

2.2 Hoogte en afwatering

De hoogte in de gemeente neemt toe van noord naar zuid. Het laagste gedeelte ligt onder de zeespiegel ten zuiden van Hoge Brug op -0,1 meter NAP. Het hoogste gebied ligt bij Hoge Dijk op 1,2 en 1,3 meter boven NAP.
De gronden van de Polder van 's Gravenmoer wateren af in de Donge. Ze vallen alle onder het waterschap De Dongestroom.
In het midden tussen de Wielstraat en de 's Gravenmoerse Vaart ligt het bijna geheel droog gevallen Oude Vaartje.
Andere ontwateringssloten zijn de twee parallele waterlopen aan de oostkant van de gemeente: 's-Grevelduinsloot en 's Gravenmoerse Vaart. Deze laatste wordt hogerop 't Vaartje genoemd. Aan de zuidkant van de gemeente bevinden zich verder de Onkelsloot en Bovenste Leij.

3. Grondgebruik

De naam van de gemeente 's Gravenmoer, ook wel des Graven Moer, zegt alles over het grondgebruik. In de periode 1000-1500 vond een systematische veenontginning plaats.
Het eerste veenambacht werd uitgegeven door graaf Floris V van Holland in 1293.
De laatste ontginningen vonden plaats tussen 's Gravenmoerse Vaart en de 's Grevelduinsloot daar waar het Karthuizer klooster bij Geertruidenberg een uithof had. De uitgifte dateert van vóór 1341.
Tot het midden van de 19e eeuw heeft veenontginning plaats gevonden. Inmiddels werden veel gronden gebruikt als graslanden voor de hooiproduktie. Het vervoer ging per aak of geubel.
Op kleine schaal moet er al vroeg akkerbouw en veeteelt zijn geweest.
Pas in deze eeuw vindt er een intensivering plaats van de akkerbouw door de opkomst van de kunstmest. Ook ontstaat er tuinbouw.
De Hoofdstraat, Kerkdijk en Vaartweg zijn oude woongebieden die sinds 1840 nauwelijks in percelering en bewoning zijn veranderd. De percelering gaat deels terug tot vóór 1500.

4. Infrastructuur

4.1 Wegen

De Wilhelminalaan, Hoofdstraat, Wielstraat, Molendijk, Julianalaan, Waspikseweg en Vaartweg zijn alle van voor 1840.

Mogelijk zijn ze zelfs gedeeltelijk van voor 1500.
De Hoofdstraat (vroeger De Straat geheten) had eertijds een ander aanzien. Er was een voetpad aan de oostkant en een rijweg aan de westkant. Deze wegen waren gescheiden door een sloot en hadden aan weerskanten een beplanting met vier rijen bomen. Pas in 1697 werd de sloot tussen beide wegen gedempt en de middelste rij bomen omgehaald.
Waspik was vanuit 's Gravenmoer in de 17e en 18e eeuw over land alleen via een grote omweg te bereiken. De oorspronkelijke weg was door oorlogshandelingen en watervloeden zeer slecht geworden. Na 1775 werd de situatie verbeterd. En er kwam een brug over de Vaart: De Hoge Brug. Deze werd door beide gemeenten bekostigd. Het dorpsplein lag aan het huidige kruispunt Hoofdstraat Wielstraat en Kerkdijk- Molendijk. Hier stond een lindeboom waar de jaarlijkse schouwheffing plaatsvond. Hieronder vond de jaarlijkse vergadering van het dorpsbestuur met de ingezetenen plaats, waarbij allerlei zaken behandeld en beslist werden. Ook de dorpsput voor het drinkwater was hier gelegen. Aan het plein kon men in de 18e eeuw letterlijk aan de kaak of schandpaal gesteld worden.

4.2 Dijken en kaden
De polder van 's Gravenmoer bevat de Binnendijkse Akkers, de Korte en Lange Veertels en de Vaartse Binnen Polders. Deze worden omgeven door de Kerkdijk en de Molendijk ten oosten. Deze heeft een hoogte van 2,6 meter + NAP. In het noorden ligt de dijk langs de 's Gravenmoerse Vaart, op een hoogte van 2,5 meter + NAP en in het oosten op 1,7 + NAP. In het zuiden liggen de de Brouwersdijk, de Hoge- en Lage Dijk. Tussen Hoofdstraat en Vaartweg ligt parallel aan deze wegen de Dwarsdijk. De waterstaatkundige werken kunnen worden beschouwd als de belangrijke overblijfselen van de ontginningsgeschiedenis. Om te voorkomen dat het nog niet ontgonnen veen op natuurlijke wijze zou gaan afwateren op de in cultuur gebrachte gronden was een systeem van zij- en achterkaden noodzakelijk.
De al genoemde Hoge Dijk is mogelijk een zijkade of zijwende. Een zijwende ontstond doordat men een strook veengrond aan de zijkant van een ontginningsblok niet intensief bewerkte en ontwaterde waardoor er ten opzichte van de aan weerzijden gelegen landen minder klink en veraarding optrad; er ontstond een pseudodijk.

Op de plaatsen waar de rechte dijken een kromming maken zijn in eerdere tijden dijkdoorbraken geweest. Hier ontstonden wielen. Omdat de grond daar onstabiel bleef, werd de dijk omgeleid.
Vijf wielen zijn er bekend in 's Gravenmoer, drie aan de Dwarsdijk, een aan de Hoge Dijk en een aan de Kerkdijk. Ze zijn alle voor 1950 gedempt. De wiel aan de Kerkdijk is opgenomen in het rond 1980 aangelegde parkje. Slechts het zuidwestelijk deel van 's Gravenmoer was oudtijds bestand tegen wintervloeden. Getijdewerking was nog tot in deze eeuw merkbaar, tot de Deltawerken daarin verandering brachten.

4.3 Spoorwegen
Binnen de grenzen van de gemeente zijn geen spoorwegen geweest.

4.4 Waterwegen
De Donge kon op de benedenstroom bevaren worden. Hierop kwamen een aantal turfvaarten uit, onder andere: de Oude Vaart, 's Gravenmoerse Vaart en Dongense Vaart. De aanleg van de turfvaarten dateert uit de periode 1250-1750 en hangt nauw samen met de winning van turf. Voor 1308 werd er een turfvaart aangelegd tussen 's-Hertogenbosch en 's Gravenmoer. Rond 1335 is er sprake van een turfvaart van Dongen naar Geertruidenberg over 's Gravenmoer.
Van al deze turfvaarten is slechts de 's Gravenmoerse Vaart tot heden behouden. Deze vertoont met zijn vele bruggetjes nog het meest het oorspronkelijke karakter van het veendorp. Voor de afwatering van dit gebied is ze nog steeds van belang.
Van het Molenvaartje of Oude Vaart is het tracé nog herkenbaar in het landschap. Voor 1950 was dit de waterweg naar de haven van 's Gravenmoer, die in 1950 gedempt werd. Tot op heden geeft de toponiem Havenkade de oorspronkelijke locatie nog aan. Na de uitmoering en bedijking verloor het zuidelijk deel van deze Vaart zijn belang en verzandde, tenslotte restte nog slechts een sloot langs de Dwarsdijk. De sluis van Hoge Brug dateert van voor 1900. Bij de laatste ruilverkaveling is zij veranderd in een stuw. De landhoofden en bodem zijn echter bewaard gebleven. De andere kunstwerken zijn alle gemoderniseerd.

4.5 Militaire infrastructuur
Binnen de gemeente zijn geen militaire werken aanwezig.

4.6 Overige infrastructuur
Niet van toepassing.

5. Nederzettingsstructuur
's Gravenmoer heeft vermoedelijk oorspronkelijk tot het graafschap Strijen behoord. Het is in ieder geval een oude heerlijkheid die eigendom was van de Graven van Holland en Hertogen van Brabant. Als huisvesting voor deze edelen heeft er een kasteel gestaan, althans volgens de oudste kaarten. Het zou gestaan hebben direct ten zuiden van de N.H. kerk. Er zijn geen afbeeldingen van bekend. De volgende adelijke geslachten hebben een belangrijk stempel gedrukt op de gemeenschap die hier indertijd woonde: Floris V, van Merwede, Van Duivenvoorde, Wassenaar, Spangen, Bruheze, Assendelft, Van der Duyn en De Court.
In deze streek moeten er reeds ontginningen van beboste veengronden zijn geweest, voordat zij in handen kwam van deze adelijke lieden. De ontginningen zijn ontstaan vanuit de hoge oeverwal van de Donge. Van hieruit strekte zich de eerste strokenverkaveling uit diep het veen in. Gelijk met deze eerste ontginning ontstond aan de rivier de eerste bebouwing, die in hoofdzaak agrarisch moet

zijn geweest. In later jaren schoof de nederzetting gelijk met de ontginning verder af van de rivier.
Rond 1250 was de ontginning zo ver gevorderd, dat parallel aan de rivier, maar dan een heel stuk landinwaarts De Straat (de huidige Hoofdstraat) vorm kreeg met aan weerskanten agrarische bebouwing.
De bebouwing aan de rivier raakte hierdoor in verval. In 1365 is er sprake van een kapelaan in 's Gravenmoer. Dit houdt in dat er dan ook een kapel moet zijn. Voor 1381 wordt deze kapel tot kerk verheven want dan is inmiddels de eerste pastoor benoemd. Op de plaats van de kapel wordt de eerste stenen kerk gebouwd. Ca. honderd jaar later bereikte men met de veenontginning de hoger gelegen zandranden. Dit zou het einde van de nederzetting zijn geworden.
De Elisabethsvloed van 1421, die over het veenrestant een laag zeeklei legde, bracht nieuwe welvaart en ontwikkeling voor de nederzetting.
Een kilometer verder parallel aan De Straat ontstaat dan de nieuwe nederzetting De Vaart, met aan weerskanten agrarische bebouwing.
's Gravenmoer heeft alle kenmerken van een Hollandse veenkolonie. Aan de Vaartweg komt dit goed tot uiting met de vele bruggetjes over het oorspronkelijke veenkanaal.
Herhaaldelijk heeft de nederzetting geheel of gedeeltelijk onder water gestaan. vaak meerdere jaren achtereen, de ene keer door natuurgeweld en een andere keer door moedwillige overheersers.
De belangrijkste inundatiejaren zijn 1421 (Elisabethvloed), 1609, 1612, 1614, 1701-1707, 1746, 1794, 1830 (Belgische opstand) en 1953. Deze overstromingen hebben naast oorlogsgeweld in 1672, waarbij de kern van het dorp met kerk werd platgebrand, de ontwikkeling van het dorp sterk beperkt. Na een overstroming waren de gronden voor vele jaren totaal onbruikbaar. In het begin van de 16e eeuw was ongeveer de helft van het cultuurland weer verwilderd.
De kleigrond was wel uitstekend grasland om te hooien. Hierdoor is er een levendige handel in hooi, dat over de turfvaarten met geubels of aken werd vervoerd.
Midden tussen beide wijken ontstond op het kruispunt waar de Molendijk overgaat in de Julianalaan aan de Molenvaart de haven van 's Gravenmoer.
Handelaren en winkeliers vestigden zich aan de Hoofdstraat en Havenkade.
In de 18e-19e eeuw ontwikkelde zich de leernijverheid in de gemeente.. De tuinbouwactiviteiten ontstaan pas in het begin van de 20ste eeuw.
Aan de Wilhelmina- en Julianalaan werden pas in de 19e en 20ste eeuw voor het eerst huizen gebouwd. Planmatige woningbouw vond pas na 1962 plaats.

6. Stedebouwkundige typologie

Kenmerkend voor het veendorp 's Gravenmoer zijn de lange smalle oost-west lopende kavels, gescheiden door ontwateringssloten met haaks op de kop van de percelen het turfkanaal met de aanliggende lintbebouwing. De bebouwing die op zichzelf staat heeft Langstraatse architectuurkenmerken.
Aan de oostkant van de turfvaart heeft elk huis langs de Vaartweg een eigen brug. Tevens loopt hier een verhard pad.
De doorgaande hoofdweg ligt aan de westelijke kant van de Vaart. Binnen de gemeente vinden we een waardevolle bebouwingsgroep.

6.1 Beschrijving van het gebied van bijzondere stedebouwkundige waarde

Binnen de gemeente bevindt zich geen gebied van bijzondere stedebouwkundige waarde. Binnen de periode 1850-1940 hebben geen ingrijpende veranderingen plaatsgehad.

6.2 Beschrijving waardevolle groep
Het zuidelijk gedeelte van de gemeente is aangemerkt als een waardevolle groep. Deze bestaat uit lintbebouwde straten met oude laanbeplanting van eiken, beuken en of lindebomen.
Het betreft de navolgende straten en dijken: Hoofdstraat, Julianalaan, Waspikseweg (gedeeltelijk), Molen-, Kerk-, Brouwers-, Hoge-, Dwars- en Lage Dijk met het aanliggende in stroken verkavelde landschap. Aan de oostkant van de Vaartweg ligt bovendien de Vaart, het oorspronkelijke veenkanaal, met de vele bruggetjes naar de aanliggende huizen.
Ook een deel van de Donge en andere waterlopen met hun fraai begroeide oevers, behoren tot de waardevolle groep. Diverse percelen zijn nog steeds voorzien van een unieke perceelsrandbegroeiing van elzenhagen, eik en hazelaar. De structuur van dit gebied is de laatste eeuwen niet of nauwelijks gewijzigd. Wel heeft een verdichting plaatsgevonden, maar over het algemeen is de oorspronkelijke perceelsstructuur niet verlaten.

7. Karakteristiek der objecten, bouwvormen en bouwtypen

7.1 Woonhuizen
De oudste grote huizen behoren tot het Langstraatse type. Deze woonhuisvorm is een afgeleide van het woongedeelte van de Langstraatse boerderij. Dit type woonhuis heeft meestal een zadeldak met topgevel aan de straat voorzien van een kleine drietrapbekroning en gemetselde makelaar of een lijstgevel, en is vier tot vijf traveeën breed. De gevel aan de straat bevat twee of drie bouwlagen. Het huis zelf ligt vrij op het perceel. De hoofdingang is meestal monumentaal gedetailleerd. Het havenmeestershuis uit 1616 aan de Molendijk 64 is waarschijnlijk het oudste voorbeeld van dit type in 's Gravenmoer. Vóór 1950 stond het zeer markant aan de haven. Nu staat het wat verloren tussen Molendijk en Julianalaan te mijmeren over zijn eens voorname verleden (foto 88). Jammer genoeg is het in de zestiger jaren sterk verbouwd zonder acht te slaan op de karakteristieke architectuurdetails. Onder andere de karakteristieke drietrapbekroning van de topgevel is verdwenen. Wel is de natuurstenen console met ingehakte leeuwekop nog aanwezig.
Kerkdijk 1 is een ander voorbeeld van dit type. Mogelijk is de kern van het huis nog 17e eeuws. De voorgevel bevat echter 19e eeuwse raam- en deurdetails. Fraai is de empire ingangspartij met geometrische roedenverdeling in het bovenlicht (foto 79).

Een 18e eeuws voorbeeld van dit huistype is Vaartweg 18. De voorgevel ervan is echter gewijzigd, ondermeer door de grote winkelpui (foto 93). Een 19e eeuws voorbeeld van dit type is "Huize Rozenlust" aan de Hoofdstraat 24. Het huis heeft een rieten kap met aan de straatkant houten windveren en een gesneden makelaar (foto 21).
Een ander type groot woonhuis, dat qua architectuur niet streekgebonden is, laat Hoofdstraat 7 zien. Het werd gebouwd in de eerste helft van de 19e eeuw. Mogelijk bevat het een oudere kern. Het heeft een lijstgevel aan de Hoofdstraat en

is drie traveeën breed. Het is een zogenaamd diephuis. De nok staat loodrecht op de straat (foto 40,41).
Als laatste voorbeeld van de oude grote woonhuizen kan genoemd worden Hoofdstraat 2 uit ca. 1800. Dit is een eenlaags dwarshuis onder zadeldak. met een vijf traveeën brede voorgevel. Het heeft een empire ingangspartij met gesneden roeden in het bovenlicht. Dwars op het voorhuis is een achterhuis geplaatst. Het huis is in gebruik als pastorie van de N.H. kerk.

Tot de grote woonhuizen uit het vierde kwart van de 19e eeuw behoren de huizen Hoofdstraat 20-22, 49 en 6. Alle bevatten ze eclectische stijlkenmerken. Het middelste huis "Schoonzicht" is gebouwd voor de familie Helden-Tucker, die onder andere fruitkwekers waren. Achter het huis lag een fruitberging en een zes hectare grote boomgaard (foto's 20, 50-53, 16).
Grote woonhuizen uit het eerste kwart van de twintigste eeuw zijn:
Hoofdstraat 62 en 51. Het eerste huis heeft een hoogopgaand chalêtachtige dakvorm met houten windveren en makelaar die ondersteund wordt door korbeelhouten. Het tweede huis "Weizicht" bevat een symmetrische voorgevel met schijnvakwerkbovenverdieping, voorzien van houten top met mansardedak, rondboogvensters in de benedenverdieping en geometrische roedenverdeling in de benedenvensters (foto's 32, 54).
Een groot woonhuis uit de dertiger jaren van deze eeuw is Hoofdstraat 54 (foto 30).

Kleine eenlaags dwarshuizen onder zadel- of mansardedak en vijf traveeën breed vormen een eigen groep. De nok ligt evenwijdig aan de straat. Kerkdijk 1 is het oudste voorbeeld, mogelijk nog laat 18e- vroeg 19e eeuws.
In de voorgevel bevinden zich rechthoekige zesruitsschuifvensters. In de achtergevel rondboogvensters met waaiervormige roedeverdeling. Het huis is in gebruik geweest als bovenmeestershuis annex school (foto 76-78). Jongere voorbeelden van dit type van rond de eeuwwisseling staan aan de Hoofdstraat 11, 28 en 47 en aan de Vaartweg 17 en 26 (foto's 43, 22, 49, 108, 95). Het laatste huis is de pastorie van de Gereformeerde Gemeente. Op eenvoudige wijze zijn deze panden gedetailleerd: bijvoorbeeld door middel van baksteencontrasten in het metselwerk of stucomlijstingen bij muuropeningen.
Goede voorbeelden van het kleinere dorpswoonhuis uit de tweede helft van de 19e eeuw zijn: Hoofdstraat 53, Wilhelminalaan 31, Kerkdijk 17 en Molendijk 40. De huizen hebben een overstekend dakvlak met houten geschulpte windveren en makelaar (foto's 55, 84, 85, 143) en zesruits vensters met luiken. Molendijk 40 heeft in de voorgevel een opvallend decoratief element. In de hoekpilasters zijn als het ware rechtopstaande turven verwerkt in het kapiteel. Mogelijk is dit in de vorige eeuw een dienstwoning geweest voor de haven of turfstekerij.
Dorpswoonhuizen uit het begin van deze eeuw zijn Hoofdstraat 9 en Wilhelminalaan 17 (foto's 42 en 142). Dubbele eenlaags woonhuizen van rond de eeuwwisseling zijn Hoofdstraat 36-38, 66-68 en Wilhelminalaan 13-15 (foto's 25, 33,140). Het laatste dubbele huis was oorspronkelijk gebouwd als een diaconiehuis voor de armenzorg en dergelijke. De ingangspartij met de dubbele voordeuren, daarboven de gemetselde dakkapel en oplopende kroonlijst geeft een monumentaal accent aan deze objecten van sociale zorg. Beide huizen hebben een souterrain. Na de watersnood van 1953, heeft de Finse regering een aantal houten woningen geschonken. Eén ervan staat aan de Vaartweg 29A (foto 114).

7.2 Boerderijen
In hoofdzaak staan er in deze gemeente boerderijen van het Langstraatse type. Deze boerderijen kenmerken zich door een integratie van woonhuis met Vlaamse schuur en andere opstallen, zoals karschop bakhuis en varkenshok. Stal, deel en woonhuis liggen onder één groot zadel- of wolfdak, gedekt met riet en/of pannen. Vaak is het achterliggende bedrijfsgedeelte hoger of breder opgetrokken dan het woongedeelte. Maar soms is het bedrijfsgedeelte ondergeschikt aan het woongedeelte. Meestal bevat de boerderij een langsdeel. De nokrichting staat loodrecht of onder een hoek op de straat. Het woongedeelte bevat meestal een zadeldak. De topgevel aan de straat heeft een kleine drietrapbekroning en gemetselde makelaar. De gevel kent meestal twee of drie bouwlagen.
17e Eeuwse voorbeelden zijn Waspikseweg 15 en Hoofdstraat 16, 50 en 72. De eerste boerderij is uit 1664. Deze heeft een fraai gevormde rieten dakovergang van het voorname deftige woonhuis naar het minder belangrijke lagere bedrijfsgedeelte van de boerderij (foto's 136-138). De tweede uit 1686 is inmiddels een woonboerderij geworden (foto's 18-19). De derde is het slotje "Vrede Lust". Deze zou zijn gebouwd door de schout van 's Gravenmoer na 1672. Tot 1909 is het ondermeer gemeentehuis geweest. In ca. 1970 is het echter sterk verbouwd tot een woonboerderij (foto 29). De vierde is vrij authentiek, deze bevat naast een zeer fraai gesneden bovenlicht bij de voordeur diverse gave aanbouwsels van stal c.q. schuur en dergelijke (foto's 34-37).

18e Eeuwse voorbeelden zijn: Hoofdstraat 5, 65 en Vaartweg 2 en 4-8.
De eerste boerderij is inmiddels een dubbelwoonhuis (foto 38,39).
Bij de tweede boerderij is het onderscheid tussen stenen woongedeelte en houten bedrijfsgedeelte nog steeds zeer karakteristiek aanwezig. Opvallend hier is ook te zien de 18e eeuwse kleine roedenverdeling in de vensters van de lange zijgevels en de 19e eeuwse zesruitsverdeling in de vensters van de voorgevel (foto's 62-64).
De derde boerderij bevat de authentieke 18e eeuwse vensters met een monumentale ingangspartij, die voorzien is van een hoofdgestel op voluutvormige consoles en een fraai halfrondbovenlicht met geometrische roedenverdeling (foto 90).
Het laatste voorbeeld van de 18e eeuwse boerderij heeft een sprong in de voorgevel, met een daarin geplaatst venster. Hierdoor was het mogelijk in zuidelijke richting de Vaartweg uit te kijken. Opvallend in deze boerderij is ook de plaats van de opkamer tegen de voorgevel van het huis. Dit in tegenstelling tot de meeste boerderijen van het Langstraatse type, waarbij de opkamer/kelder meer naar achteren zijn gelegen (foto's 91,92). De boerderij diende tevens als brouwerij en herberg.

Een variant op het Langstraatse boerderijtype met de voordeur in de lange zijgevel, ontstaat in de tweede helft van de 19e eeuw. Voorbeelden hiervan staan aan de Vaartweg 57 en 70.
De eerst genoemde boerderij is een type voor jongvee en fruitteelt. Op het erf staat nog een compleet bakhuis met bakoven (foto's 121-126). Van de tweede boerderij is het bedrijfsgedeelte in de zestiger jaren gedeeltelijk vernieuwd (foto 102).
Tot in de begin jaren van deze eeuw worden de boven genoemde vormkarakteristieken bij nieuwbouw van boerderijen steeds weer toegepast. Goede voorbeelden staan aan de Hoofdstraat 56 en 69. Het zadeldak is echter vervangen door een mansardedak (foto's 31, 65). Het laatst genoemde exemplaar bevat nog een oudere kern.

Een groot aantal van de oude boerderijen in de gemeente, vooral aan de Vaartweg is de laatste jaren sterk gerenoveerd en zelfs geheel vernieuwd. Hierdoor is de

historische karakteristiek van dit typische Langstraatdorp geleidelijk aan het verdwijnen.
Naast de boerderijen van het Langstraattype komen ook enkele langgevelboerderijen voor in de gemeente. Het oudste voorbeeld staat aan de Waspikse weg 12. Het stamt uit de 2de helft van de 18e eeuw (foto 131). Vaartweg 47 is 19e eeuws (foto 120). Vaartweg 7-7a is van rond de eeuwwisseling.

7.3 Industriële en bedrijfsgebouwen
Onder deze categorie valt het fraaie beurtschippershuis uit 1868 aan de Molendijk 62 te noemen. In die tijd was het vervoer per geubel of aak de normaalste zaak van de wereld voor de inwoners van 's Gravenmoer. De haven lag slechts op een steenworp afstand van dit huis. Het huis had als functie de tijdelijke opslag van goederen die wachtten op transport naar elders. Tevens was het ook het woonhuis van de schipper. Fraai is de houten geschulpte windveer en makelaar van het dak (foto 87).
Het huis van de havenmeester aan de Molendijk 64 uit 1616 moet gedeeltelijk ook een bedrijfsgebouw geweest zijn. Zie voor de beschrijving onder hoofdstuk 7.1 woonhuizen (foto 88). Dat de leerindustrie in deze gemeente van belang is geweest, daarvan getuigen de volgende drie huizen met looierijen. Het oudste Hoofdstraat 46 zou nog 18e eeuws kunnen zijn (foto 26, 27). Het zogenaamde "drooghuis" bevindt zich aan de achterkant van het huis. Onder het dak is dit goed te zien. De wanden zijn van gepotdekselde delen, die wanneer de huiden gedroogd werden scharnierend opengezet konden worden, waardoor de wind vrij spel had tussen de natte huiden op de zolder.
Een ander vroeg 19e eeuws voorbeeld staat aan de Vaartweg 37 (foto 118). Een voorbeeld uit de tweede helft van de 19e eeuw staat aan de Hoofdstraat 30 (foto 23, 24).
Het looiproces geschiedde oorspronkelijk in houten kuipen, die op het erf waren ingegraven. In latere jaren werd dit proces binnen de looierij gedaan in een zogenaamd "nathuis".
Mogelijk zijn de ruimten onder de drooghuizen in de bovengenoemde voorbeelden nathuizen. Een nader onderzoek is daarom gewenst.
Vaartweg 80 is het kantoor/woonhuis van een van grootste tuinders binnen de gemeente. Deze tuinder was tevens handelaar en exporteur. Het huis is gebouwd rond 1930. Het bevat kenmerken van de Nieuwe Zakelijkheid (foto 103).
Aan de Grutterijstraat 16-18 staat een magazijn van het armfonds van de N.H. gemeente uit 1925 (foto 6).

7.4 Openbare gebouwen
Het gemeentehuis aan de Hoofdstraat 8 is gebouwd in 1890 als een groot herenhuis met eclectische stijlkenmerken, een hoektoren en middenrisaliet (foto 17). Het bevat een monumentaal interieur. Drie schoolgebouwen zijn hier vermeldenswaardig, Hoofdstraat 4 en 59-61 en Kerkdijk 6a.
De eerste school, waarin nu het gemeenschapshuis de Geubel zit is gebouwd in 1872. Fraai zijn de gietijzeren segmentboogvensters met in het bovenlicht de waaiervormige roedenverdeling. Typerend aan de architectuur is de lange pilastergevel en het bakstenen fries van de kopgevel (foto 13).
De tweede is de drieklassige school met gymzaal uit ca. 1900. Opvallend zijn hier de hoge houten roedenvensters (foto 59, 60). De derde school is niet meer als zodanig herkenbaar, want in het eerste kwart van de 20ste eeuw werd er een woonhuis in gevestigd. De achtergevel laat nog steeds de oorspronkelijke grote vensters zien met waaiervormige roedeverdeling in de rondboog (foto's 76-78). In deze school bevonden zich twee leslokalen.

Ook staat er in de gemeente aan de Hoofdstraat 75 een 19e eeuwse herberg "'t Wapen van 's Gravenmoer". Deze bevat nog steeds de oude authentieke kozijnen. De vensters en deur zijn echter vernieuwd (foto 68, 69).

7.5 Kerkelijke gebouwen en dergelijke
In de gemeente staan drie kerken: De Nederlands Hervormde Kerk aan de Kerkdijk 15, de Gereformeerde kerk aan de Vaartweg 28 en de Christelijk Gereformeerde kerk aan de Waspikseweg 5. De laatste heeft sinds enige jaren zijn functie verloren en is nu een woonhuis met atelier.

De oudste kerk is de gotische, oorspronkelijk een katholieke bedeplaats was toegewijd aan Maria. Na de Reformatie in 1609 kwam de kerk in handen van de Gereformeerden en later tot heden aan de N.H. gemeente.
De aanleg is 14e eeuws. De ingebouwde toren is nog uit die tijd. In 1672 is de kerk verwoest, waarna wijzigingen ontstonden in de oorspronkelijke opzet. Nu bevat het gebouw een driezijdig gesloten koor van twee traveeën, twee lage, 15e eeuwse en in de 19e eeuw ingekorte dwarsarmen en een 15e eeuws schip van vijf traveeën dat met een noordbeuk werd vergroot. Inwendig bevat de kerk lijstkapitelen en houten tongewelven. De toren heeft een gewelf in de benedenruimte (foto's 80-83).

De Gereformeerde kerk is gebouwd in 1888 in de neo-gotische stijl. Zij heeft een eenbeukige zaalruimte en is vier traveeën diep. In 1948 is de kerk herbouwd na de geleden oorlogschade. Het bouwwerk bevat gietijzeren spitsboogvensters en gelijmde spanten. De kerk staat bescheiden gesitueerd achter de huizen aan de Vaartweg (foto 96). Aan de straat ligt tegen de kerk aangebouwd de pastorie uit ca. 1908 (foto 95). Voor de beschrijving hiervan zie onder hoofdstuk 7.1 woonhuizen.

De Christelijk Gereformeerde kerk is gebouwd rond 1900 eveneens in neogotische stijl. De kerk heeft een eenbeukige zaalruimte van vier traveeën diep. De tuitgevel aan de straat heeft een bekroning met een boogfries (foto 134). De algemene begraafplaats ligt achter de Julianalaan.

7.6 Kastelen en landhuizen
Volgens oude kaarten moet er een kasteel gestaan hebben ten zuiden van de N.H. Kerk. De juiste ligging is echter onbekend.

7.7 Infrastructurele en waterstaatswerken
De Vaart en de parallel gelegen 's Grevelduinsloot zijn voor de gemeente de belangrijkste ontwateringssloten. Vooral de Vaart met de vele bruggetjes geeft nog steeds de sfeer weer van het oorspronkelijke veendorp. In het noorden ligt het restant van sluis Hoge Brug, deze is van voor 1900. Bij de laatste ruilverkaveling is zij omgebouwd tot een stuw.

7.8 Militaire objecten
Deze zijn binnen de gemeente niet aanwezig.

7.9 Artefacten
Bij enkele huizen liggen nog steeds de frontale stoepen met natuurstenen stoeppalen waartussen kettingen of stangen. Goede voorbeelden staan aan de Hoofdstraat 2 en Kerkdijk 1 (foto's 11, 79).
Eenvoudige hekwerken bij huizen zijn te vinden onder andere bij de Hoofdstraat 11, Vaartweg 26 en Wilhelminalaan 13-15 (foto's 43, 95, 140).

7.10 Groenelementen
Bij veel huizen is nog steeds de traditionele erfbeplanting aanwezig, zoals de beuken- en meidoornhaag, snoeilinden en boomgaard. Tegen de huizen vindt men nog op verscheidene plaatsen de leipeer en pruim. Aan de hoofdstraat staan verschillende huizen met een monumentale tuinaanleg met diverse oudere bomen. Vooral bij Huize Schoonzicht no. 49 staat een bijzondere collectie oude bomen. Ook bij Huize Lustoord no. 47 is eveneens een goed voorbeeld. In de laatste tuin staan onder andere gesnoeide buxuspalmboompjes.
Aan de Vaartweg rechts no. 68A staat een oude fraai gesnoeide lindeboom.
Op 31 januari 1988 is er een Beatrixboom geplant in de Zwaanstraat.
Alle wegen van 's Gravenmoer hebben een laanbeplanting van bomen. Deze varieert in soort en ouderdom. Aan de Hoofdstraat, Vaartweg en aan de Kerkdijk staan wel de meest indrukwekkende exemplaren. Aan de Hoofdstraat staan naar verhouding veel lindebomen, echter ook eiken en beuken.